

УДК 342.1(=161.2):17.023.5
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v038.2022.8>

О. О. Штепа

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>

кандидат філософських наук,

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

НЕМАТЕРІАЛЬНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Постановка проблеми. Характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд деформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які також мають деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Межове становище ареалу його мешкання, тривалий період бездержавності, ганебні прояви кріпосного права, голодомори та репресії радянської доби, численні військові та громадянські конфлікти, а також низка інших чинників зумовили формування у вітчизняній суспільній свідомості таких контрпродуктивних рис як анархізм, правовий нігілізм, непотизм, лояльність до корупції, низький авторитет державної та комунальної власності, громадянську пасивність тощо.

Переломним моментом в історії вітчизняного етносу стали події 2014 року на Майдані Незалежності в Києві, що розпочали процес інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства. Вхідження України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без утвердження у вітчизняному соціумі європейських культурних та політико-правових цінностей. Саме цей філософський феномен може виступити рушійною силою для трансформації національної ментальності, зокрема і правової, подолання її деструктивного впливу на державотворчі процеси українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми цінностей в різних її ракурсах присвячена низка публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них варто згадати статті Л. Левкулича, присвячену проблемі справедливості [2], Г. Нарядько, що аналізує сучасний вектор розвитку ціннісної парадигми соціуму [3], І. Савицької та І. Дигодюк, які дослідили аксіологічний вимір феномену свободи як звільненої свідомості [5] тощо. Крім того заслуговують на увагу дві колективні праці – «Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах» [7], «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» [8]. Окремо слід виділити фундаментальну монографію М. Підлісного та В. Шубіна «Цінності та буття особистості» [4]. Водночас констатуємо відсутність ґрунтовної праці, присвяченої вивченню впливу нематеріальних цінностей на процес ста-

новлення вітчизняної політико-правової ментальності.

Мета статті – показати значення нематеріальних цінностей українського етносу як чинника трансформації національної правової ментальності в соціально-філософському дискурсі, відслідкувати їх вплив на формування політико-правових стереотипів українців в контексті вітчизняного державотворення.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі відсутнє єдине визначення поняття цінностей. Так, український філософ В. Левкулич зазначає, що цінності – це стійке переконання в тому, що певний тип поведінки чи дії має перевагу в існуючому типі культури (культурному континуумі). Цінності, на його думку, є елементом культури, який складає основу нормативного механізму регуляції соціальної поведінки. Автор переконаний, що ціннісні орієнтації утворюють найвищий рівень в ієрархії диспозиційних утворень, вказуючи на схильність до певного сприйняття умов життя та діяльності, а також поведінки [2, с. 275].

Філософи М. Підлісний та В. Шубін зауважують, що цінність – це людський вимір речей... Цінність, з точки зору дослідників, є буття речей для людини, її функціональне буття, усвідомлюване як таке самою людиною, тобто необхідне суб'єктивне визнання суб'єкта цінністю, її освоєність ціннісною свідомістю. Отже, на їх думку, ми розумієм цінність як позитивну та негативну значущість речі, події, явища, процесу для людини яка виникає в результаті ціннісного відношення на суб'єкт-об'єктному та міжсуб'єктному рівнях [4, с. 74].

В. Левкулич слушно наголошує, що цінність є класичним інтерпретаційним конструктом, предметом інтерпретації, єдністю якої полягає в тому, що саме людина вважає цінним, які цінності оцінюються нею з позицій того чи іншого ідеалу... За його твердженням, йдеться про встановлення відповідності між індивідом та об'єктом, на який спрямоване розуміння [2, с. 276].

У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації цінностей. Найбільш вдалою, на наш погляд, є точка зору М. Підлісного та В. Шубіна, відповідно до якої за значенням для суспільства та людини виділяються:

– вищі цінності – фундаментальні явища духовної культури, що задають параметри розуміння та освоєння інших цінностей;

– матеріальній й духовній цінності, які виділяються залежно від різних способів людської діяльності (матеріальної, духовної);

– економічні, соціально-політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні тощо, що виділяються залежно від характеру суспільних відносин та різновидів духовної культури, котрі входять у клас так званих соціальних цінностей;

– індивідуальні, групові, класові, національні (розділяються на основі різних носіїв цінностей);

– термінальні (цінності-ідеали, цінності-цілі) та інструментальні (цінності-норми, цінності-засоби) [4, с. 76].

У контексті нашого дослідження ми зосередимо свою увагу в першу чергу на аналізі духовних правових національних (притаманних націям Європейського Співтовариства) термінальних цінностях.

Варто наголосити на тому, що специфіка формування нових (або запозичення європейських) цінностей в Україні зумовлена проходженням вітчизняним соціумом в період сучасного державотворення (з 1991 року) одразу двох так званих «перехідних» періодів свого розвитку. Перший з них розпочався після розпаду СРСР та ознаменувався здобуттям Україною статусу незалежної держави та суб'єкта міжнародних відносин. Для нього було характерним формування таких «пост-тоталітарних» цінностей як демократія, свобода слова, ринкова економіка, ідеологічний плюралізм тощо. Другий пов'язаний з протестними акціями 2013-2014 років, що в українському інформаційному просторі отримали назву «Революції Гідності». Він характеризується поступовим утвердженням у соціумі таких цінностей, як справедливість, рівність, свобода, верховенство права, гідність, толерантність, самореалізація тощо.

Досліджуючи цінності перехідного періоду, українські автори М. Підлісний та В. Шубін зазначають, що звільнення з-під влади домінуючих цінностей, розкріпачення людини, розвиток її свободи та незалежності призводять не тільки до розпаду системи вищих цінностей, але й до виникнення найрізноманітніших систем ціннісних орієнтацій, що відображають інтереси, ідеали різних соціальних груп, прошарків, окремих осіб [4, с. 84].

Так, у пострадянський період в Україні відбувається формування нових соціальних прошарків з притаманним їм набором цінностей та ідеалів (олігархат, малий та середній бізнес, інтелігенція, службовці, робітництво тощо). А у 2014 році спостерігається розкол між «проукраїнськими» («проєвропейськими») громадянами та їх «про-

радянськими» («проросійськими») опонентами. Зовнішнім, надзвичайно деструктивним у державотворчому дискурсі проявом цього аксіологічного конфлікту, стало розгортання збройного протистояння на Сході країни за участі іноземної держави.

Досліджуючи процес взаємодії традиційних і нових цінностей у перехідний період, філософ Г. Нарядько услід за Н. Розовим виокремила такі принципи конструктивної аксіології:

1. Принцип подвійності. Він стверджує, що побудувати нові цінності означає помітити існуючі можливості та тенденції у межах відповідного «горизонту розгортання» [3, с. 65]. Наприклад, після розпаду СРСР нова політична еліта широко використовувала ще радянські ідеї рівності, справедливості, солідарності, соціальної держави тощо.

2. Принцип помірної концепції. Відповідно до нього не потрібно протиставляти традиційні та нові цінності. Навпаки, необхідно прищеплювати нові, актуально значущі ідеї до архетипу культурної традиції, що зберігається [3, с. 65]. Так, у сучасному українському суспільстві спостерігається підвищений інтерес до національної історії. Наслідком цього процесу, зокрема, стало поєднання традиційних українських цінностей (наприклад, свободи, рівності, солідарності, справедливості запорізького козацтва) з ідеями європейської політико-правової думки.

3. Принцип множинності підпор. Він заперечує існування єдиного джерела цінностей. Силу цінностям надає органічний зв'язок взаємних підпор, який пронизує основні сфери людського існування [3, с. 65]. У даному контексті, наприклад, варто назвати поєднання в якості джерела цінностей, традиційну національну культуру, ідеали Майдану та цінності західної цивілізації.

4. Принцип органічності ціннісних систем регулює правила взаємного співвідношення цінностей під час ухвалення рішень. Ця збалансованість та взаємне обмеження сил є необхідною умовою розвитку соціальних систем [3, с. 65]. Ідеалом національного державотворчого процесу, наприклад, має стати примат національних цінностей над груповими й індивідуальними.

Як зазначають М. Підлісний та В. Шубін, нові цінності встановлюються соціальними аутсайдами, що знаходяться у зовнішній або внутрішній еміграції [4, с. 84]. Так, у радянський період основними «архітекторами» нової ціннісної системи стали дисиденти та представники української діаспори в країнах Заходу. В останні ж роки цю функцію перебрав на себе представники середнього класу (малий та середній бізнес, радикальна інтелігенція, студентство, учасники військових дій на Сході тощо) і та ж таки українська діаспора в країнах західного світу.

У той же час представники правлячої еліти, що втрачають владу, впливовість, престиж прагнуть відстояти колективні цінності, а з ними і свої привілеї. М. Підлісний та В. Шубін наголошують, що переконані в непорушності, священності, зверхності вищих цінностей, вони нерідко вдаються до насильства, ініціюють соціальні конфлікти, розпалюють у суспільстві ворожнечу, ненависть, породжуючи страх та жорстокість. Опір змінам, на їх думку, чинять не тільки ті, хто особисто зацікавлений у реставрації старих порядків. Учені слушно зауважують, що «розрив традиційних зв'язків, руйнування соціальної ієрархії позбавляє опори в житті деяким верствам населення, які бачили в існуючій соціальній системі гарантію стабільності і пов'язували з нею свої життєві перспективи. Тому частина цих людей може стати на шлях активної боротьби за відновлення колишнього режиму, мотивуючи свою поведінку захистом високих ідеалів» [4, с. 84].

Зокрема, після розпаду СРСР в українському суспільстві сформувалися соціальні прошарки та політичні сили, що сповідували ідеї реваншизму, відродження «нерушимого союзу братніх народів», відновлення планової системи економіки тощо. Суспільні зрушення 2014 року також викликали суперечливі реакції. Окремі представники економічної та політичної еліти, а також певна частина громадян (у першу чергу мешканці східних регіонів країни та люди старшого віку) категорично не сприйняли ідею зміни цивілізаційного вектору розвитку на європейський. Метою своєї боротьби ці соціальні групи проголосили «захист російської мови та духовних цінностей», «опір натівській агресії», «справедливий соціальний устрій» тощо.

Важливим аспектом формування вітчизняної системи цінностей у перехідний період є утвердження так званих постматеріалістичних цінностей. М. Підлісний та В. Шубін вважають, що постматеріалістичні цінності є умовами, що надають максимальну можливість розвитку та самореалізації особистості. Ця система, на їх думку, дає імпульс ініціативі та творчим можливостям. Домінують термінальні цінності, які орієнтовані на майбутнє. Перехід до цієї системи, з точки зору авторів, означає моралізацію, одухотворення, демілітаризацію усіх форм суспільної діяльності [4, с. 75].

Перевага духовного начала над матеріальним віддавна була характерною для українського етносу. Цю ідею можна чітко прослідкувати в народних казках «Правда і Кривда», «Названий батько», «Про дідову дочку та бабину дочку», у низці пісень, байок та легенд. Водночас ухвалення вітчизняного соціуму в стадію «дикого капіталізму» з його аморальністю та меркантилізмом, низький рівень життя населення, вплив

західної масової культури, військовий конфлікт на вітчизняних теренах стали причинами чільної ролі матеріальних цінностей у бутті українців.

Одним з наріжних каменів формування постматеріалістичних цінностей є ставлення етносу до праці та її результатів. Упродовж усієї своєї історії українці шанували як розумову, так і фізичну працю, засуджували ледарство та паразитичний спосіб життя. Проте національне уявлення про результати праці було ірраціональним з точки зору її успіху. На відміну від західноєвропейської трудової етики (передусім протестантської), українська розглядала працю як самоцінне явище, що ніяк не залежало від її результатів, зокрема і матеріальної вигоди. Герої українських народних казок, як правило, тяжко працюють «з ранку до ночі», залишаючись при цьому бідними, «як церковна миша». Такий поведінковий стереотип, з одного боку, надзвичайно негативно впливає на вітчизняний державотворчий процес (насамперед, з точки зору економічного розвитку спільноти), а з іншого, підвищує роль людської особистості, сприяє її самореалізації та духовному розвитку.

Другим аспектом ставлення етносу до будь-якої трудової діяльності є вимога про її відповідність природним нахилам та уподобанням людини. Видатний український філософ Г. Сковорода переконував, що «численні, знехтувавши природу, вибирають собі ремесло наймодніше й прибуткове, та цілком обманюються. Прибуток не є насолодою, а виконання тілесної потреби, а якщо насолода, то не внутрішня. Справжня ж сердечна насолода міститься у спорідненій праці. Тим вона солодша, чим природніша. Якщо б блаженство полягало у багатстві, то чи мало людей з достатком? А людей зі спокійною душею і куражних мало» [6, с. 18].

Саме таке уявлення про трудову діяльність мають і західні європейці (передусім мешканці так званої «старої Європи»). Однак, громадяни держав колишнього соцтабору, зокрема і сучасні українці, унаслідок тривалого життя в умовах «рівності зубожіння», все ж віддають перевагу саме роботі як засобу отримання прибутку, а не «сродній праці» в інтерпретації Г. Сковороди. Так, український соціолог Є. Головаха на підставі проведених в середині 2000-х років опитувань стверджує, що найбільшою мірою високий зарібок у Європі поцінують греки, 59% з яких стверджують: якби вони обирали роботу, конче важливою обставиною для них був би саме зарібок; друге й третє місця посідають громадяни України та Польщі – 50%, найрідше зорієнтовані на високий зарібок як на конче важливу характеристику роботи датчани – 4%, фіни – 6%, голландці – 7% [1, с. 131]. Проте соціологічне дослідження настроїв української молоді в 2014 році все ж

демонструє позитивні тенденції в цьому напрямі. Так, до своїх життєвих пріоритетів молодь насамперед відносить сімейне щастя (71, 1%), побудову кар'єри (45, 1%), можливість бути вільним та незалежним у своїх рішеннях та вчинках (38%), мати можливість реалізувати свої таланти та здібності (32, 1%) [9, с. 83].

Крім того, постматеріалістична система цінностей включає в себе такі елементи, як важливість думки кожного індивіда та групи в соціумі, еволюція суспільства в напрямку гуманізації, лібералізації та забезпечення можливості для самовираження й самореалізації особистості, демократизація механізмів ухвалення державних рішень, захист свободи слова та свободи віросповідання, високий рівень толерантності до «іншого» та його думки тощо. Саме такими є сучасні європейські цінності, активно засвоювані вітчизняним соціумом в останні роки.

Висновки. Пріоритетне значення в контексті національного державотворчого процесу матимуть постматеріалістичні цінності українців, що своєю ментальною основою мають не меркантильне ставлення до праці, відсутність потягу до збагачення та накопичення капіталу, перевага духовних звершень над матеріальними тощо. Глибокий вплив на вітчизняні суспільні трансформації матимуть такі цінності, як справедливість, свобода, рівність, солідарність, демократія, верховенство права, права людини, гідність, толерантність, плюралізм, самореалізація, мир тощо.

Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі разом з правовою ідеологією національного державотворення в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій та зневажливого ставлення до державної та комунальної власності з боку громадян.

І хоча рецепція цих цінностей в силу змісту окремих правових стереотипів етносу – процес тривалий та складний, проте результат вартий затрачених зусиль. Вже сьогодні ми маємо змогу спостерігати зміни масової свідомості українців. Зокрема, безпрецедентно зріс рівень громадянської активності населення: з'являється велика кількість нових громадських організацій та окремих активістів; громадяни відстоюють свої права не лише на майданах, але і в органах державної влади та міжнародних судових інстанціях; все рішучіше лунають вимоги до чинної влади про проведення глибоких структурних реформ, подолання корупції та деолігархізацію владної вертикалі. Звісно, ще зарано спочивати на лаврах. Тому цілеспрямована зміна поведінкових наста-

нов у сфері праворозуміння має стати результатом сумісної наполегливої праці політичних діячів, громадських активістів, моральних авторитетів, вчених-суспільствознавців та всіх небайдужих до долі країни громадян.

Література

1. Головаха Є., Горобчик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2008. 133 с.
2. Левкулич В.В. Справедливість як соціокультурна цінність. *Гілея*. 2017. № 7. С. 273–277.
3. Нарядько Г. Сучасний вектор трозвитку ціннісної парадигми соціуму. *Мандрівець*. 2015. № 2. С. 64–67.
4. Підлісний М.М., Шубін В.І. Цінності та буття особистості: монографія. Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. 128 с.
5. Савицька І.М., Дигодюк І.О. Аксіологічний вимір феномену свободи як звільненої свідомості. *Гілея*. 2014. № 9. С. 149–152.
6. Сковорода Г.С. Про душевний спокій. Заповіти Г. Сковороди / пер. Н.М. Буцька. Полтава, 2005. С. 13–19.
7. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.
8. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія. Київ: Фенікс, 2014. 442 с.
9. Чабах О.М. Правова гармонізація як необхідна складова євроінтеграційних процесів України. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 46–50.

Анотація

Штена О. О. Нематеріальні цінності як чинник трансформації національної правової ментальності: соціально-філософський дискурс. – Стаття.

Характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд деформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які також мають деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Розпочатий у 2014 році курс на європейську інтеграцію започаткував процес рецепції вітчизняним соціумом західних політико-правових цінностей, який в перспективі стане важливим чинником для конструктивних трансформацій його правосвідомості у державотворчому дискурсі. Обґрунтовано, що ціннісні орієнтації утворюють найвищий рівень в ієрархії диспозиційних утворень, вказуючи на схильність до певного сприйняття умов життя та діяльності, а також поведінки.

Автором обґрунтовано системний підхід до вивчення процесу інституалізації європейських нематеріальних цінностей у вітчизняному соціумі, здійснено аналіз ментальних перешкод на шляху їх утвердження, спрогнозовано наслідки їх впливу на зміст поведінкових стереотипів українців у сфері праворозуміння. Пріоритетне значення в контексті

національного державотворчого процесу матимуть постматеріалістичні цінності українців, що своєю ментальною основою мають не меркантильне ставлення до праці, відсутність потягу до збагачення та накопичення капіталу, перевага духовних звершень над матеріальними тощо. Усебічний аналіз згаданих європейських цінностей дали змогу зробити висновок про їх конструктивний вплив на правові стереотипи українського етносу в державотворчому дискурсі. Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі разом з правовою ідеологією національного державотворення в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій та зневажливого ставлення до державної та комунальної власності з боку громадян.

Ключові слова: правова ментальність, український етнос, європейські цінності, нематеріальні цінності, державотворення, стереотипи, ідеали.

Summary

Stepa O. O. Intangible values as a factor in the transformation of the national legal mentality: socio-philosophical discourse. – Article.

The nature of the socio-historical development of the Ukrainian ethnos led to a number of deformations of the national political and legal mentality, which also have a destructive effect on the process of building the nation state. The course on European integration launched in 2014 initiated the process of reception of Western political and legal values by the domestic society,

which in the future will become an important factor for constructive transformations of its legal consciousness in the state-building discourse. It is substantiated that value orientations form the highest level in the hierarchy of dispositional formations, indicating a tendency to a certain perception of living conditions and activities, as well as behavior.

The author justified the systematic approach to the study of the process of institutionalization of European intangible values in the national society, analyzed the mental obstacles on the way to their establishment, predicted the consequences of their influence on the content of behavioral stereotypes of Ukrainians in the field of legal understanding. In the context of the national state-building process, the post-materialist values of Ukrainians will have priority, which are based on a non-mercantile attitude to work, lack of desire to enrich and accumulate capital, preference for spiritual achievements over material ones, etc. A comprehensive analysis of the mentioned European values made it possible to draw a conclusion about their constructive influence on the legal stereotypes of the Ukrainian ethnic group in the state-building discourse. The institutionalization of these values in the national society, together with the legal ideology of national state-building, will in the long run be a factor in overcoming the destructive legal guidelines of the Ukrainian ethnos: legal nihilism combined with legal idealism, anarchism combined with statism, nepotism, absenteeism, civic passivity, corrupt traditions, and contemptuous attitude to state and communal property by citizens.

Key words: legal mentality, Ukrainian ethnos, European values, intangible values, state formation, stereotypes, ideals.